

ПРАВО ГРОМАДЯН НА ЗАМІНУ ВИКОНАННЯ ВІЙСЬКОВОГО ОБОВ'ЯЗКУ АЛЬТЕРНАТИВНОЮ СЛУЖБОЮ: ЮРИДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

THE RIGHT OF CITIZENS TO REPLACE MILITARY SERVICE BY ALTERNATIVE SERVICE: LEGAL IMPLEMENTATION IN UKRAINE

Ярмол Л.В., д.ю.н.,
доцент кафедри теорії, історії та філософії права
Національний університет «Львівська політехніка»

Вандьо С.Р., юрисконсульт
ТзОВ «Системи швидкого харчування»

У статті представлено загальнотеоретичну характеристику права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою.

Стверджується, що серед юридичних обов'язків, виконання яких в Україні (та й в інших державах) може суперечити релігійним чи іншим переконанням людини, є проходження військової, а інколи й альтернативної служби.

Наголошено, що право на заміну військової служби альтернативною є елементом свободи віросповідання людини. Необхідність же проходження альтернативної служби виступає одним із важливих юридичних обов'язків громадян.

Констатовано, що в Україні сформована нормативно-правова основа механізму юридичного забезпечення права громадян України на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою. Ідеться, зокрема, про Конституцію України (ст. 35), Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991, Закон України «Про військовий обов'язок та військову службу» від 25.03.1992 (у редакції Закону України від 04.04.2006), Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12.12.1991 (у редакції Закону України від 18.02.1999) та інші нормативно-правові акти.

Наголошено, що, незважаючи на дієвість норм у сфері альтернативної служби та реальну можливість реалізації права громадян на заміну військової служби альтернативною, цей інститут має низку прогалин у правовому регулюванні та потребує удосконалення.

Задля удосконалення юридичного механізму забезпечення права на заміну військової служби альтернативною запропоновано:

1) у Конституції України закріпити нормативне положення про те, що заміна юридичних обов'язків перед державою альтернативними з мотивів релігійних та інших переконань допускається лише у випадках, прямо передбачених законодавством України;

2) закріпити в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» перелік прав громадян щодо заміни юридичних обов'язків перед державою альтернативними з мотивів релігійних та інших переконань, зокрема і право на заміну військової служби альтернативною;

3) у Конституції України, Законі України «Про альтернативну (невійськову) службу», у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» закріпити право громадян на заміну військової служби альтернативною не лише з релігійних переконань, а й з інших – філософських, етичних тощо;

4) встановити адміністративну відповідальність за незначні ухилення від проходження альтернативної служби громадянами;

5) законодавчо врегулювати порядок проходження альтернативної служби громадянами під час мобілізації;

6) для оптимізації управління функцій щодо загальної організації альтернативної служби створити в Україні спеціально уповноважений орган виконавчої влади.

Ключові слова: право на заміну юридичних обов'язків альтернативними, альтернативна служба, військова служба, громадянин, юридичне забезпечення, релігійні та інші переконання, законодавство України.

The article presents a general theoretical description of the right of citizens to replace military service by alternative service.

It is stated that among the legal duties, the performance of which in Ukraine (and in other countries) may contradict the religious or other beliefs of a person, is the passage of military and sometimes alternative service.

It is emphasized that the right to replace military service by an alternative is an element of a person's freedom of religion. The need for alternative service is one of the important legal responsibilities of citizens.

It is stated that in Ukraine, the normative-legal basis of the mechanism of legal provision of the right of citizens of Ukraine to replace military service by alternative (non-military) service is formed, which consists of: Constitution of Ukraine (Article 35), Law of Ukraine "On Freedom of Conscience and Religious Organizations" of 23.04.1991, Law of Ukraine "On Military Duty and Military Service" of 25.03.1992 (as amended by the Law of Ukraine of 04.04.2006), the Law of Ukraine "On Alternative (Non-Military) Service" of 12.12.1991 (as amended by the Law of Ukraine of 18.02.1999) and other regulations.

It is asserted that despite the effectiveness of the norms in the field of alternative service and the real possibility of exercising the right of citizens to replace military service by alternative, this institution has a number of gaps in legal regulation and needs to be improved.

In order to improve the legal mechanism for ensuring the right to replace military service by an alternative one, the following is proposed:

1) to enshrine in the Constitution of Ukraine the normative provision that the replacement of legal obligations to the state by alternative ones on the grounds of religious and other beliefs is allowed only in cases directly provided by the legislation of Ukraine;

2) to enshrine in the Law of Ukraine "On Freedom of Conscience and Religious Organizations" a list of citizens' rights to replace legal obligations to the state by alternative ones based on religious and other beliefs, in particular, the right to replace military service by alternative ones;

3) to enshrine the right of citizens to replace military service by alternative not only religious beliefs but also others – philosophical, ethical, etc. in the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine "On Alternative (Non-Military) Service", in the Law of Ukraine "On Freedom of Conscience and Religious Organizations";

4) establish administrative liability for minor evasions of alternative service by citizens;

5) legally regulate the procedure for alternative service by citizens during mobilization;

6) in order to optimize the management of functions for the general organization of alternative service to create in Ukraine a specially authorized body of executive power.

Key words: the right to replace legal duties by alternative ones, alternative service, military service, citizen, legal implementation, religious and other beliefs, legislation of Ukraine.

Постановка проблеми. Дотримання і сповідування людиною релігійних чи інших переконань може призводити до її відмови вчиняти певні діяння. Такі відмови можна об'єднати у дві групи: 1) відмова від учинення юридично обов'язкових дій (наприклад, від участі в релігійних заходах). Така відмова в усіх випадках повинна розглядатися як правомірна поведінка відповідно до Конституції України, у якій закріплено, що «...ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством» (ч. 1 ст. 19); 2) відмова від учинення окремих дій, визначених законодавством як юридично обов'язкові (відмова від військової служби, відмова складати присягу. За загальним правилом, така відмова вважається протиправною поведінкою і повинна передбачати юридичну відповідальність. Серед юридичних обов'язків, виконання яких може суперечити релігійним чи іншим переконанням людини, можемо назвати такі: складання присяги у визначених законодавством випадках; проходження військової, а інколи й альтернативної служби; отримання науково обгрунтованого медичного лікування, профілактика лікування (здійснення щеплень) у передбачених законодавством випадках; присвоєння ідентифікаційного номера у випадках, визначених законодавством.

Отже, серед юридичних обов'язків, виконання яких в Україні (та й в інших державах) може суперечити релігійним чи іншим переконанням людини, є проходження військової, а інколи й альтернативної служби.

Право на заміну військової служби альтернативною є елементом свободи віросповідання людини. Необхідність же проходження альтернативної служби виступає одним з важливих юридичних обов'язків громадян. В Україні сформовано юридичний механізм реалізації зазначеного обов'язку громадян, однак він потребує удосконалення, узгодження з міжнародно-правовими нормами.

Вітчизняні та зарубіжні правознавці заклали достатню теоретико-правову основу в розглядуваній проблематиці. Окремі теоретико-правові, галузеві питання щодо права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою та його юридичного забезпечення в Україні досліджено у працях В. Беда, В. Братковського, Є. Григоренка, І. Митрофанова, В. Українцевої, Я. Фокіна, О. Шуба та інших.

Мета пропонованої статті – проаналізувати теоретико-правові аспекти права громадян на заміну військової служби альтернативною, окреслити основні проблеми у сфері проходження альтернативної служби в Україні та сформулювати пропозиції щодо удосконалення законодавства в розглядуваній сфері.

Виклад основного матеріалу. У Конституції України закріплено, що ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів з мотивів релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою (ч. 4 ст. 35 Конституції України).

Потрібно наголосити, що в Конституції України проголошується право на заміну військової служби альтернативною (невійськовою), а не право на альтернативну службу.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 передбачає, що «заміна виконання одного обов'язку іншим з мотивів переконань допускається лише в випадках, передбачених законодавством» (ч. 3 ст. 4) [1]. Отже, розглядуваний закон проголошує, на відміну від Конституції України, право громадян на заміну виконання одного обов'язку іншим з мотивів будь-яких переконань, а не тільки релігійних.

Вважаємо, що таке право громадян має бути відображене і в Конституції України.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» не конкретизує випадків заміни виконання одного обов'язку іншим з мотивів переконань. Тому пропонуємо їх конкретизувати у цьому законі. Як уже зазначалося, Конституція України передбачає лише один випадок такої заміни – право громадян України на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою. Таке саме право проголошене і в Законі України «Про військовий обов'язок та військову службу» від 25.03.1992 (у редакції Закону України від 04.04.2006) (ч. 4 ст. 1) [2].

Згідно із Законом України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12.12.1991 (у редакції Закону України від 18.02.1999) передбачено, що альтернативна служба є службою, яка запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством (ч. 1 ст. 1) [3].

Згідно зі ст. 2 цього Закону, право на альтернативну службу мають громадяни України, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням і ці громадяни належать до діючих згідно з законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю.

На нашу думку, необхідність проходження альтернативної служби є не лише обов'язком перед суспільством загалом, це насамперед юридичний обов'язок, який встановила держава. І в Україні, констатуємо, сформована нормативно-правова основа механізму юридичного забезпечення права громадян України на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою. Це, зокрема:

- Конституція України (ч. 4 ст. 35);
- Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991;
- Закон України «Про військовий обов'язок та військову службу» від 25.03.1992 (у редакції Закону України від 04.04.2006);
- Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12.12.1991 (у редакції Закону України від 18.02.1999), який виступає спеціальним нормативно-правовим актом у розглядуваній сфері та визначає організаційно-правові засади альтернативної служби в Україні;
- Положення про порядок проходження альтернативної (невійськової) служби, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 10.11.1999 [4];
- Перелік видів діяльності, якими можуть займатися громадяни, що проходять альтернативну (невійськову) службу, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 31.12.2004 [5];
- Перелік релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 10.11.1999 № 2066 [6] та інші нормативно-правові акти.

Варто наголосити, що право на заміну військової служби альтернативною службою не є декларативним в Україні, про що свідчать і статистичні дані. Так, 1992 року цим правом скористалося 255 осіб, 1993-го – 554 особи, 1994-го – 702 особи, 1995-го – 1500 осіб, 1996-го – 1159 осіб, 1997-го – 1448 осіб, 1998-го – 1207 осіб. Станом на 1 січня 1999 року альтернативну (невійськову) службу в Україні проходили 3510 осіб, а це, коли порівняти з 1992 роком, у 15,6 рази більше [7, с. 276]. Кількість громадян, які були направлені на альтернативну (невійськову) службу, у 2011-му становила 499 осіб; 2012-го – 436 осіб; 2013-го – 215 осіб; 2014-го – 475 осіб [8].

За результатами осіннього призову 2018 року на Львівщині на альтернативну службу було скеровано 38 приззовників [9].

У Тернопільській області станом на квітень 2020 року альтернативну службу проходять понад пів сотні юнаків [10].

Проте, незважаючи на дієвість норм у сфері альтернативної служби та реальну можливість реалізації права громадян на заміну військової служби альтернативною, цей інститут має низку прогалин у правовому регулюванні та потребує удосконалення.

Першоосною неналежного правового регулювання альтернативної служби в Україні є недостатнє розуміння правотворцями та науковцями її юридичної природи. Так, В. Українцева вважає, що альтернативна (невійськова) служба має подвійну правову природу: з одного боку, вказана служба виступає суб'єктивним правом, а з іншого – юридичним обов'язком громадянина, тобто вимогою, пов'язаною з необхідністю його участі в забезпеченні інтересів суспільства [11].

На нашу думку, в контексті виконання військового обов'язку виникає не право на альтернативну службу, а право на заміну військової служби альтернативною. Альтернативна служба є виконанням юридичного обов'язку, проте уже в іншій, відмінній від військової служби формі.

Є. Григоренко зазначає, що розуміння альтернативної служби як права призвело до того, що Законом України «Про альтернативну (невійськову) службу» фактично не передбачено юридичної відповідальності за ухилення від її проходження [12, с. 48]. Також така юридична відповідальність не передбачена в Кодексі України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 та в Кримінальному кодексі України від 05.04.2001. Єдиною можливою «санкцією» для осіб, що ухиляються від альтернативної служби або порушують інші вимоги, які висуваються до осіб, що її проходять, є таке нормативне положення: «У разі ухилення громадянина від проходження альтернативної служби або вчинення інших дій, передбачених ч. 1 ст. 8 Закону України, місцева державна адміністрація може скасувати своє рішення про направлення його на альтернативну службу, про що протягом п'яти календарних днів у письмовій формі повідомляє громадянина і військовий комісаріат, після чого громадянин підлягає призову на строкову військову службу на загальних підставах» (ч. 3 ст. 8 Закону України). Якщо ж в подальшому громадянин ухиляється від проходження військової служби, то настає кримінальна відповідальність (ст. 335 Кримінального кодексу України).

У ч. 1 ст. 8 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» передбачено, що громадянин, направлений на альтернативну службу, не має права:

- ухилятися від проходження альтернативної служби;
- брати участь у страйках;
- займатися підприємницькою діяльністю;
- навчатися в закладах освіти, крім середніх або вищих закладів освіти з вечірньою або заочною формами навчання;

– відмовлятися від місця проходження альтернативної служби, визначеного відповідним структурним підрозділом місцевої державної адміністрації.

Безперечно, за невиконання юридичних обов'язків громадянин має притягуватися до юридичної відповідальності й ухилення від проходження альтернативної служби не повинно бути винятком. Не погоджуємося з І. Митрофановим у тому, що необхідно передбачити кримінальну відповідальність не тільки за ухилення від призову на строкову військову службу, а й за ухилення від проходження альтернативної (невійськової) служби (ст. 335 Кримінального кодексу України) [13, с. 190]. На нашу думку, за незаняті ухилення від проходження альтернативної служби має бути передбачена адміністративна відповідальність, якщо ж такі ухилення є систематичними, тоді місцева державна адміністрація може скасувати своє рішення про направлення громадянина на альтернативну службу, після чого він підлягає призову на строкову військову службу на загальних підставах.

Ще однією проблемою в розглядуваній сфері є відсутність належного інформування громадян щодо умов направлення на альтернативну службу. Чинним законодавством України передбачено, що для вирішення питання про направлення на альтернативну службу громадяни, після взяття на військовий облік, але не пізніше ніж за два календарні місяці до початку встановленого законодавством періоду проведення призову на строкову військову службу, особисто подають до відповідного структурного підрозділу місцевої державної адміністрації за місцем проживання мотивовану письмову заяву (ст. 9 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу»).

Порушення зазначеного терміну розглядається як підстава для відмови у направленні на альтернативну службу. Але, як показує практика, термін, визначений законодавством, порушується більшістю призовників переважно не з їхньої вини. Як правило, про порядок направлення на альтернативну службу юнаки дізнаються у військкоматі після початку призову [14]. Ми вважаємо, що інформування про альтернативну службу має бути обов'язковим для компетентних органів у сфері проходження військової служби ще задовго до початку призову та здійснюватися за допомогою ЗМІ та в інший спосіб.

Ще одна проблема – відсутність застосування інституту альтернативної служби під час мобілізації. У Законі України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21.10.1993 (у редакції Закону України від 2.03.2005) порядок проходження альтернативної служби військовозобов'язаними в особливий період законодавцем не встановлюється [15]. Мобілізовані віруючі неодноразово скаржилися на відмови військових комісаріатів у задоволенні їхніх прохань про проходження альтернативної (невійськової) служби. Також зафіксовано чимало випадків, коли місцеві державні адміністрації відмовлялися ухвалювати рішення про направлення віруючих мобілізованих громадян на альтернативну (невійськову) службу – давали відписки або рекомендували звернутися до суду, обґрунтовуючи свої дії відсутністю правових підстав приймати рішення про направлення на альтернативну (невійськову) службу з огляду на неможливість застосування ч. 2 ст. 9 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» за аналогією. Тож непоодинокими були ситуації, коли мобілізовані віруючі потрапляли в замкнене коло бюрократичного процесу – військкомати просять їх отримати в держадміністрації довідку про право на альтернативну (невійськову) службу, а в держадміністрації відмовляються розглядати такі заяви та спрямовують віруючих назад до військкоматів [16].

В. Братковський зазначає, що в законодавстві України існує прогалина, яка полягає в тому, що притягнути до відповідальності посадових осіб структурного підрозділу держадміністрації за неналежний розгляд заяви про звільнення від призову на військові збори громадян, для яких виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням, надзвичайно складно, адже прямої норми, яка визначала б порядок притягнення винних за такі правопорушення, немає [17, с. 20].

Для можливості застосування права на заміну військової служби альтернативною громадянин має документально або в інший спосіб підтвердити істинність своїх релігійних переконань (ч. 1 ст. 4 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу»). Питання визначення такої істинності переконань за відсутності документальних підтверджень, тобто відповідно до положень Закону України – «іншим чином», є відкритим та потребує однозначних законодавчих уточнень, адже невідомо, які саме докази та аргументи віруючого військовозобов'язаного стануть переконливими для комісії. Також варто наголосити, що оскільки в нормативно-правових актах не міститься чітких підстав для визначення істинності переконань, доля особи, яка не

бажає проходити військову службу, залишається в руках членів комісії у справах альтернативної (невійськової) служби, які, згідно із законодавством, не обираються, а призначаються, через що перебувають фактично поза громадським контролем [18, с. 42].

Я. Фокін на підставі дослідженого емпіричного матеріалу наголошує, що істинність заявлених призовником відомостей про наявність підстав для проходження альтернативної (невійськової) служби замість строкової військової служби виявляється або малодостовірною, або зовсім не встановлюється [19, с. 269]. На нашу думку, аби достовірно та однозначно визначити дійсність (істинність) релігійних переконань, мають бути призначені та проведені релігієзнавчі експертизи, які, на жаль, не регламентовані законодавством України.

Як уже зазначалося, право на альтернативну службу мають громадяни України, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням і ці громадяни належать до діючих згідно з законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю [6]. Законодавчо встановлений перелік таких релігійних організацій є обмеженим. Слушним у цьому контексті є запитання В. Беда: як принцип рівності перед законом усіх громадян (зокрема віруючих) та всіх релігійних організацій поєднується з особливими правами деяких з них, зафіксованими в Законі «Про альтернативну (невійськову) службу» та вказаному переліку? [18, с. 43].

Ще одна проблема. Законодавство України чітко визначає коло осіб, які мають право на альтернативну службу, але тим самим, як видається, обмежує й порушує права на свободу світогляду та віросповідання громадян, котрі не бажають проходити військову службу з огляду на моральні, філософські чи інші переконання. У міжнародних документах проголошується право на заміну військової служби альтернативною не тільки з релігійних, а й інших переконань. Так, у Документі Копенгагенської наради Конференція з людського виміру НБСЕ (1990) [20] закріплено, що Комісія з прав людини ООН визнала право кожного відмовлятися від військової служби з переконань совісті (п. 18.1); що держави погоджуються розглянути питання про запровадження, де це ще не було зроблено, різних форм альтернативної служби, які сумісні з мотивами відмови через переконання совісті, до того ж такі форми альтернативної служби в принципі не будуть пов'язані зі службою в бойових частинах чи матимуть

цивільний характер, будуть суспільно корисними і не матимуть характеру покарання (п. 18.4).

Отже, законодавче регулювання проходження альтернативної служби в Україні має чимало недоліків та прогалин, які безпосередньо відображаються в правозастосовній діяльності.

Для удосконалення юридичного механізму забезпечення права на заміну військової служби альтернативною пропонуємо:

1) у Конституції України закріпити нормативне положення про те, що заміна юридичних обов'язків перед державою альтернативними з мотивів релігійних та інших переконань допускається лише у випадках, прямо передбачених законодавством України;

2) закріпити в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» перелік прав громадян щодо заміни юридичних обов'язків перед державою альтернативними з мотивів релігійних та інших переконань, зокрема і право на заміну військової служби альтернативною;

2) у Конституції України, Законі України «Про альтернативну (невійськову) службу», у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» закріпити право громадян на заміну військової служби альтернативною не лише з релігійних переконань, а й з інших – філософських, етичних тощо;

3) встановити адміністративну відповідальність за незначні ухилення від проходження альтернативної служби громадянами;

4) законодавчо врегулювати порядок проходження альтернативної служби громадянами під час мобілізації;

5) для оптимізації управління функцій щодо загальної організації альтернативної служби створити в Україні спеціально уповноважений орган виконавчої влади.

Висновки. Право на заміну військової служби альтернативною є елементом свободи віросповідання людини. Проходження альтернативної служби виступає одним з важливих юридичних обов'язків громадян. В Україні сформована нормативно-правова основа механізму юридичного забезпечення права громадян України на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою, однак вона потребує удосконалення, узгодження, зокрема з міжнародно-правовими нормами.

Сподіваємося, що сформульовані в цій статті пропозиції до законодавства України сприятимуть поліпшенню реалізації громадянами проходження альтернативної служби в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23.04.1991 № 987-XII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. url : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення: 10.08.2020).
2. Про військовий обов'язок та військову службу : Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII (у редакції Закону України від 04.04.2006). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. url : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12> (дата звернення: 10.08.2020).
3. Про альтернативну (невійськову) службу : Закон України від 12.12.1991 № 1975-XII (у редакції Закону від 18.02.1999). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12> (дата звернення: 27.08.2020).
4. Положення про порядок проходження альтернативної (невійськової) служби: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 10.11.1999 № 2066. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.08.2020).
5. Перелік видів діяльності, якими можуть займатися громадяни, що проходять альтернативну (невійськову) службу : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 31.12.2004 № 1795. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL : <https://zakon2.rada.gov.ua/> (дата звернення 16.08.2020).
6. Перелік релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 10.11.1999 № 2066. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066> (дата звернення: 20.08.2020).
7. Шуба О. Релігія в етнопольному розвитку України. Київ, 1999. 392 с.
8. Восьма національна доповідь Уряду України щодо реалізації положень Європейської соціальної хартії (переглянутої) за період: 2011–2014 роки щодо статей 1, 9, 10, 15, 18, 20, 24. *Офіц. сайт Міністерства соціальної політики України*. URL : <https://www.msp.gov.ua/content/spivrobotnictvo-z-radoyu-evropi.html> (дата звернення: 16.09.2020).
9. Львівщина повністю виконала план призову на строкову військову службу. *Zik*. 2018. 29 листоп. URL : https://zik.ua/news/2018/11/29/lvivshchyna_povnistyu_vikonala_plan_pryzovu_na_strokovu_vijskovu_sluzhbu_1458893 (дата звернення: 16.08.2020).
10. Військова служба – без нарядів та зброї. *Армія.INFORM*. 2020. 17 квіт. URL : <https://armyinform.com.ua/2020/04/vijskova-sluzhba-bez-naryadiv-ta-zbroji/> (дата звернення: 20.08.2020).
11. Українець В.С. Конституційне право громадян на альтернативну громадянську службу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Саратов, 2007. 22 с. URL : <https://www.dissercat.com/content/> (дата звернення: 16.09.2020).

12. Григоренко Є.І. Проблеми юридичної відповідальності громадян, що проходять альтернативну (невійськову) службу та їхній вплив на юридичну відповідальність військовослужбовців в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. «Право»*. 2016. Вип. 22. С. 47–49.
13. Митрофанов І.І. Окремі аспекти реалізації кримінальної відповідальності за ухилення від призову на військову службу. *Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського*. 2015. Вип. 2(91). С. 187–193.
14. Матеріали засідання Комісії у справах альтернативної (невійськової) служби України від 30.06.2009. URL : <http://old.loga.gov.ua> (дата звернення: 16.09.2020).
15. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21.10.1993, № 3543-XII (у редакції Закону України від 2.03.2005). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-1> (дата звернення: 12.09.2020).
16. Альтернативна (невійськова) служба: шлях до реформ або вироки? *RISU*. 2015. 1 верес. URL : https://risu.ua/alternativna-neviyskova-sluzhba-shlyah-reform-abo-virokiv_n75843 (дата звернення: 10.09.2020).
17. Братковський В.М. Особливості проходження альтернативної служби військовозобов'язаними в період проведення мобілізації. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 5. С. 18–22.
18. Бедь В.В. Право на альтернативну службу, як складове свободи совісті: окремі аспекти. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. Вип. 550. С. 41–44.
19. Фокін Я.Ф. Судові експертизи при розслідуванні ухилень від проходження військової строкової служби та мобілізації. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2017. Вип. 4-5 (8-9). С. 269–274.
20. Документ Копенгагенського совещания Конференции по человеческому измерению СБСЕ (Копенгаген, 29 июня 1990 г.). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/> (дата звернення: 09.09.2020).